महात्मा गांधींचे सामाजिक विचार

डॉ. सोमा पी गोंडाणे, राजीव गांधी कला महाविद्यालय, पाटण तालुका जिवती, जिल्हा चंद्रपूर.

सारांश:

गांधीजी हे महान समाजसुधारक होते.अस्पृश्यता, बालविवाह, विधवांची दुर्दशा, समुद्र प्रवास बंदी, मुलींना शिक्षण नाकारणे इत्यादी भारतीय समाजात पसरलेल्या अनेक वाईट गोष्टींना त्यांनी कडाडून विरोध केला. या दुष्कृत्यांमुळे हिंदू समाज बिघडला असल्याचे ते म्हणाले. अनैतिकता आणि भ्रष्टाचार भारतीय समाजाला आतून खात होता. दुसरीकडे परंपरावादी आणि धर्माचे अनुयायी अंधश्रद्धेत बुडाले होते. परिणामी, भारताबाहेरील सामान्य परदेशी माणूसही याला 'जादूटोणा करणाऱ्या लोकांचा देश' मानत असे. या प्रतिकूल परिस्थितीत, एका कष्टाळू आणि व्यावहारिक राजकारण्याप्रमाणे, गांधीजींनी समाजव्यवस्थेच्या दुष्कृत्यांकडे संपूर्ण देशाचे लक्ष वेधून समाज सुधारण्याचे अत्यंत महत्त्वाचे कार्य केले. सामाजिक, राजकीय आणि आर्थिक समस्यांमध्ये समन्वय साधून त्यांना योग्य दिशा देण्याचा प्रयत्न केला. त्यांचे सामाजिक विचार त्यांच्या विचारांना सामाजिक आधार देतात.महात्मा गांधींनी समाजाला योग्य मार्ग दाखवण्यासाठी अनेक सामाजिक विचार दिले आहेत, ज्या कोणत्याही समाजाच्या विकासासाठी अत्यंत महत्त्वाचे ठरू शकतात. गांधीजींनी नेहमी हिंसेला विरोध केला.गांधीजी म्हणाले, कोणत्याही समाजाच्या विकासासाठी मनातून हिंसेची भावना काढून टाकणे अत्यंत आवश्यक आहे. गांधीजींनी भारतातील सामाजिक समस्यांचा बारकाईने अभ्यास केला होता. ज्या समस्या आपल्या समाजरचनेला पोकळ करत होत्या, त्या समस्यांकडे पाहण्याचा त्याचा दृष्टिकोन संकुचित आणि प्रादेशिक नव्हता, तो राष्ट्रीयही नव्हता. तर ते आंतरराष्ट्रीय होते. त्यांची दृष्टी प्रगल्भ होती आणि प्रत्येक समस्येवर कायमस्वरूपी उपाय होता. सामाजिक दृष्ट्या अव्यवस्थित आणि खराब रचना असलेला समाज हा समाजव्यवस्थेला धोका असतो हे त्यांना चांगलेच ठाऊक होते.भारतात अशी कोणतीही सामाजिक समस्या नव्हती जिकडे गांधीजींचे लक्ष गेले नाही.

मुख्य शब्द: दुष्कृत्यांवर,अस्पृश्यता, जातीय एकता, दारूबंदी, महिला सक्षमीकरण, मूलभूत शिक्षण

प्रस्तावना

गांधीजी केवळ तत्वज्ञानी किंवा सैद्धांतिक विचारवंत नव्हते तर ते कर्मयोगी आणि व्यावहारिक राजकारणी होते. अर्थशास्त्र, व्यक्तिवाद, समाजवाद आणि आदर्शवाद यांची झलक त्यांच्या विचारात दिसते. त्यांचे विचार समजून घेण्यासाठी, त्यांच्या तत्त्वज्ञानाला सामाजिक आधार देणारे त्यांचे सामाजिक विचार अभ्यासणे आवश्यक आहे. टॉल्स्टॉय आणि रस्किन सारख्या समकालीन विचारवंतांचा गांधीजींच्या सामाजिक विचारांच्या उत्कर्षात आणि फुलण्यावर प्रभाव होता. 'प्रत्येक माणसाने आपल्या रोजच्या अन्नासाठी शारीरिक श्रम करावे' या टॉल्स्टॉयने मांडलेल्या कल्पनेचा गांधीजींवर खूप प्रभाव पडला. रस्किनने मांडल्याप्रमाणे लोभीपणा आणि सर्जनशील श्रमापासून दूर राहण्याच्या कल्पनेचा त्यांच्यावर खूप प्रभाव पडला. आधुनिक भारतातील सवर्ण वर्गातील सामाजिक आणि राजकीय सुधारकांपैकी गांधीजी हे एकमेव व्यक्ती होते ज्यांनी अस्पृश्यता हा हिंदू धर्मावरील कलंकच मानला नाही, तर ही उच्च-नीचची भिंतही त्यांना दूर करण्यासाठी प्रयंत्न केले.

महात्मा गांधींनी भारतीय समाजात प्रचलित असलेल्या दुष्कृत्यांवर जोरदार प्रहार करून समाजाच्या नवनिर्मितीचा प्रयत्न केला. ते म्हणाले की, अस्पृश्यता हा हिंदू समाजाला मोठा शाप आहे. त्यातून दरारा निर्माण करून समाज कमकुवत झाला आहे. ही पापी संस्था कोणत्याही धर्माचा भाग नसून मानवतेविरुद्धचा जघन्य गुन्हा आहे. गांधीजी म्हणाले की अस्पृश्यता हा एक किडा आहे, जो हिंदू समाजाला आतून खात आहे.

अस्पृश्यता दूर करणे

अस्पृश्यतेविरुद्धची मोहीम गांधीजींनी उच्च भावनिक आणि वास्तववादी स्तरावर नेली. या प्रश्नावर त्यांनी हिंदू जातीचा विवेक झटकून टाकला. त्यांच्या प्रयत्नात त्यांना मोठे यश मिळाले आणि स्वतंत्र भारताच्या संविधानात कोणत्याही स्वरूपातील अस्पृश्यता पाळणे हा गुन्हा घोषित करण्यात आला. गांधीजींनी हा संदेश दिला की जोपर्यंत आपण अस्पृश्यांना सामावून घेत नाही तोपर्यंत आपल्याला माणूस म्हणता येणार नाही. हिंदूंच्या हृदयातून अस्पृश्यतेचे विष काढून टाकले तर त्याचा परिणाम भारतातील सर्व जातींवरच नव्हे तर संपूर्ण जगावर होईल. अस्पृश्यता दूर केल्याशिवाय स्वराज्याला अर्थ नाही असे गांधीजींनी जाहीर केले. गांधीजींनी चालवलेल्या अस्पृश्यता निर्मूलन आणि

सामाजिक समता प्रस्थापित करण्याच्या कार्यामागे प्रायश्चिताचे अनोखे तत्वज्ञान आहे. गांधीजी म्हणायचे की ज्यांच्या पूर्वजांनी अस्पृश्यता पाळण्याचे पाप केले आहे, त्यांनी प्रायश्चित्त म्हणून अस्पृश्यता निवारणाचे काम करावे आणि अस्पृश्य समजल्या जाणाऱ्या आपल्या बंधू-भगिनींची सेवा करून त्यांना समानतेच्या भूमिकेत आणावे. हे तत्वज्ञान पुढे नेत अनेक उच्चवर्णीयांनी हे काम हाती घेतले. मध्य प्रदेशातील स्व दाते, तामिळनाडूचे वैद्यनाथ अय्यर, महाराष्ट्राचे काकासाहेब बर्वे आदी गृहस्थांनी या कार्यासाठी आपले संपूर्ण आयुष्य वेचले. प्रायश्चित्ताच्या या भूमिकेतून समाजात बदल घडवून आणण्याची पद्धत अहिंसेतून, पालनकर्त्याला सेवक बनवणे, क्रोध नव्हे, करुणा हे परिवर्तनाचे माध्यम बनवणे, संघर्षातून नव्हे, तर समरसतेवर आधारित सहकारातून,बदल घडवून आणण्याची पद्धत दिसून येते. गांधीजींनी ज्याप्रमाणे अहिंसेची पद्धत अंगीकारली, राजकीय स्वातंत्र्य मिळवण्यासाठी सत्याग्रह केला, ब्रिटीश राजवट संपवली पण इंग्रजांशी मैत्री जपली, त्याचप्रमाणे अस्पृश्यता-निर्मूलनाच्या कार्यात यश मिळवण्याबरोबरच राजकीय स्वातंत्र्यही कायम ठेवण्याची गरज होती. दोन्ही समाजात सामंजस्य निर्माण करण्यासाठी प्रयत्न सुरू ठेवले. गांधीजींचे तत्व होते की अन्याय मिटवावा लागतो; अन्याय करणाऱ्याचे हृदय बदला. पापाचा द्वेष करा, पाप्याचा नाही अशी त्यांची विचार शरणी होती. अस्पृश्यता ही कृत्रिम गोष्ट आहे. त्याचा लोकांच्या बौद्धिक किंवा नैतिक विकासाशी काहीही संबंध नाही. गांधीजींचे अस्पृश्यांवर प्रेम होते, ते त्यांच्यामध्येच राहायचे. जर आपल्याला आपला जन्म घ्यावा लागला तर त्याने अस्पृश्य म्हणून जन्म घ्यावा, जेणेकरून ते अस्पृश्यांचे दुःख, क्लेश आणि अपमान यात सहभागी व्हावे आणि स्वतःची आणि त्यांची दयनीय परिस्थितीतून सुटका करू शकेल अशी त्यांची इच्छा होती. अस्पृश्यता निवारणासाठी त्यांनी हरिजनांच्या मंदिर प्रवेशाच्या अधिकाराला सर्वाधिक महत्त्व दिले. त्यांचा असा विश्वास होता की अस्पृश्यांमध्ये स्वाभिमानाची भावना निर्माण करण्यासाठी आणि जातीच्या हिंदूंचा दृष्टीकोन बदलण्याचा यापेक्षा चांगला मार्ग असू शकत नाही.

महिला उत्थान

गांधीजींना भारतीय स्त्रियांच्या दुरवस्थेचे खूप दुःख झाले. भारतीय समाजात स्त्रियांचे स्थान पुरुषांच्या तुलनेत कमी आहे किंवा स्त्रिया बुद्धिमत्तेत आणि कर्तृत्वात पुरुषांपेक्षा कमी आहेत, हा काही लोकांचा युक्तिवाद त्यांना मान्य नव्हता. प्राचीन भारतात स्त्रिया जीवनाच्या अनेक क्षेत्रात पुरुषांपेक्षा पुढे होत्या आणि त्यांनी सामाजिक जीवनात स्वत:ला मोठे केले याची साक्ष तो इतिहास देतो. स्त्री ही आत्मत्यागाची मूर्ति आहे आणि आई म्हणून पत्नी आणि बहीण पुरुषाचे जिवन घडवण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावतात. गांधींच्या तत्त्वज्ञानात स्त्री-पुरुषांना समान स्थान आहे. एकाचे अस्तित्व दुसऱ्याशिवाय समर्थनीय ठरू शकत नाही. गांधीजींनी विधवा पुनर्विवाहाकडेही लक्ष दिले, ही भारताची सामाजिक समस्या आहे. गांधींच्या तत्त्वज्ञानानुसार विधवा पुनर्विवाहाच्या बंदीला बिनदिक्कत विरोध व्हायला हवा. सक्तीची वैधव्य हा शाप आहे. विधवांना मुक्तपणे पुनर्विवाह करण्याची मुभा दिली पाहिजे यावर त्यांनी जोर दिला. गांधीजींना बालविवाह मान्य नव्हता. तो भारतीय समाजाच्या काही भागात आणि देशाच्या काही भागात प्रचलित असलेल्या या प्रथेच्या विरोधात आहे. त्यांना सर्व शक्तीनिशी विरोध करण्याचे आवाहन त्यांनी समाजसुधारकांना केले. बालविवाहात त्यांना कोणतीही योग्यता दिसली नाही

गांधीजींनीही हुंडा पद्धतीला कडाडून विरोध केला. त्यांच्या मते, या सौदेबाजीमुळे अनेक सामाजिक समस्या निर्माण होतात, विशेषत: दुर्बल घटकांसाठी. या प्रथेमुळे अनेक मुलींवर संकटांचे डोंगर कोसळतात आणि अनेक मुलींना आत्मसंयमाने जीवन जगावे लागते. ही एकंदर व्यवस्था परस्पर विसंगती आणि समस्या निर्माण करते. गांधीजींनी पर्दा पद्धतीला विरोध केला. त्यांचा असा विश्वास होता की चारित्र्याची शुद्धता बुरख्यातून येत नाही. त्यांनी महिलांना त्यांचा न्यूनगंड सोडण्याचे आवाहन केले. गांधीजींनी महिलांच्या सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय स्वातंत्र्याचे समर्थन केले. ते महिलांच्या मताधिकाराचे समर्थक होते. त्यांनी स्त्री शिक्षणावर भर दिला.

दारू पिणे हे फार मोठे वाईट आहे, अशी गांधीजींची ठाम धारणा होती. त्यांच्या मते, नशेसाठी ड्रग्ज आणि अल्कोहोलचा वापर हे सैतानाचे दोन हात आहेत, ज्याद्वारे तो मानवाला गंभीर इजा करतो. त्याच्या दृष्टिकोनातून, एक मद्यपी आणि चोर केवळ मालमत्ताच चोरत नाही, तो मद्यपी केवळ त्याच्या मालमत्तेलाच नाही तर त्याची आणि त्याच्या शेजाऱ्याची इज्जत देखील धोक्यात आणतो. त्यांच्या मते, संपूर्ण दारूबंदीच्या अंमलबजावणीसाठी भारतातील परिस्थिती पूर्णपणे योग्य आहे. येथे मद्यपान करणे फॅशनेबल नाही किंवा ते आदरणीय मानले जात नाही. ते म्हणाले की, ज्या राष्ट्राला दारू पिण्याची सवय लागते, त्याचे सर्वनाश निश्चित आहे. ड्रग्जच्या आहारी गेलेली व्यक्ती अनेकदा नैतिकतेच्या भावनेपासून वंचित राहते, हे आपण कधीही विसरू नये, असे त्यांचे म्हणणे आहे. दारू पिणे हा किरकोळ

चोरीपेक्षा मोठा गुन्हा आहे. मद्यपानामुळे शरीर आणि मन दोघांचेही नुकसान होत असल्याने ते व्यक्ती आणि समाज या दोघांसाठीही सर्वात जास्त हानिकारक आहे.

मूलभूत शिक्षण

गांधीजींनी चालवलेल्या 'हरिजन सेवक संघा'चे कार्य भारतातील प्रत्येक राज्यात चालू राहिले, त्यातील सर्वात मोठा भाग म्हणजे या समाजातील मुला-मुलींच्या शिक्षणासाठी वसतिगृहे आणि शाळा चालवणे. स्वातंत्र्यपूर्व काळात सरकारी अनुदान अजिबात उपलब्ध नव्हते. गांधी-सेवक समाजात देणग्या मागून हे काम चालवत असत. अशाच प्रकारे हजारो विद्यार्थ्यांचे शिक्षण झाले, मंत्री, खासदार, आमदार, प्राध्यापक, कुलगुरू, शिक्षक, डॉक्टर, वकील, IAS, IPS बनवले. हरिजन सेवक संघाच्या 'माजी विद्यार्थी' परिषदेत अनेकांनी सांगितले की, गांधी-सेवकांनी त्यांना कसे प्रेमाने वाढवले, शिकवले आणि ते त्यांना आपल्या आई-वडिलांपेक्षा कसे अधिक मानतात. या मुलांपैकी तिरुवनंतपुरम केरळच्या वसतिगृहातील एक मुलगा भारताचा राष्ट्रपती झाला. श्री के.आर. हरिजन सेवक संघाच्या दिल्ली कॅम्पसमध्ये त्यांच्या सन्मानार्थ आयोजित एका कार्यक्रमात नारायणन यांनी स्पष्टपणे सांगितले होते, “माझ्या आयुष्यात गांधीजींच्या हरिजन सेवक संघाच्या वसतिगृहात नसता तर मी काहीही बनलो नसतो.

गांधीजींचे शैक्षणिक क्षेत्रात महत्त्वाचे योगदान आहे. शरीर, आत्मा आणि मन यांचा समन्वित विकास हा शिक्षणाचा उद्देश आहे असे त्यांचे मत होते आणि या दृष्टिकोनातून त्यांनी भारतात ब्रिटिशांनी स्थापन केलेली शिक्षणपद्धती अत्यंत सदोष मानली. ही पद्धत तरुणांचा शारीरिक, बौद्धिक किंवा आध्यात्मिक विकास करण्यास असमर्थ आहे, असे त्यांचे मत होते. शिक्षणाचे माध्यम परदेशी भाषा असल्याने विद्यार्थ्यांची गैरसोय होत आहे. देशाच्या गरजा लक्षात घेऊन त्यांनी एक नवीन शिक्षणपद्धती सुचवली, जी 'मूलभूत शिक्षण' म्हणून प्रसिद्ध आहे. या शैक्षणिक प्रमाणपत्राची वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे आहेत-

1. शिक्षणांतर्गत प्रत्येक विद्यार्थ्याला मुळात काही कलाकुसर शिकवली पाहिजे आणि सर्व विषय त्या हस्तकलेतून शिकवले पाहिजेत ज्याला सहसंबंधाचे सिद्धांत म्हणतात. 2. शिक्षणाचे माध्यम मातृभाषा असावे.3. शिक्षण स्वावलंबी असले पाहिजे, म्हणजेच ज्या हस्तकलेच्या आधारे विद्यार्थी शिक्षण घेतात, त्या हस्तकलेतून विद्यार्थी स्वत:ला जीवनात आणि त्यानंतरही टिकवू शकतात.

भांगी मुक्ती कार्यक्रम

गांधीजी 'भंगी-मुक्ती' कार्यक्रमाला खूप महत्त्व देत असत. स्वच्छता कामगारांच्या मुलांचे शिक्षण, त्यांना पर्यायी रोजगार उपलब्ध करून देणे, लिफ्टच्या शौचालयांचे बाह्यप्रवाह शौचालयात रूपांतर करणे इत्यादी कामांना 'हरिजन सेवक संघा'ने केलेल्या कामांमध्ये विशेष स्थान होते. या कार्यासाठी आपले आयुष्य वेचणारे गुजरात हरिजन सेवक संघाचे अध्यक्ष श्री ईश्वरभाई पटेल यांना 'पद्मश्री' ने सन्मानित करण्यात आले आहे.

मंदिर प्रवेश मोहीम

अस्पृश्यांना ज्या मंदिरात प्रवेश बंदी आहे, त्या मंदिरात गांधीजी गेले नाहीत. गांधीजींच्या प्रेरणेने त्यांना मंदिरात प्रवेश मिळवून देण्यासाठी अनेक कार्यक्रम राबवले गेले. केरळमधील वैकोम मंदिर-प्रवेशासाठी सत्याग्रह सुरू झाला, ज्यासाठी गांधीजींनी आचार्य विनोबा भावे यांना पाठवले होते. मदुराईच्या मीनाक्षी मंदिरात प्रवेशद्वाराच्या कामासाठी माता रामेश्वरी नेहरू पोहोचल्या होत्या. या कामात वैद्यनाथ अय्यर यांच्यासारख्या सेवकांना पंड्यांच्या लाठीचे बळी व्हावे लागले. हरिजन बांधवांसोबत बिहारमधील वैद्यनाथधाममध्ये प्रवेश करताना विनोबाजींवर पंड्यांनी हल्ला केला ज्यामुळे त्यांची श्रवणशक्ती कायमची गेली.सफाई कर्मचाऱ्यांच्या कुटुंबातील एका मुलीने भारताच्या राष्ट्रपतीपदाची शोभा वाढवावी, असे गांधीजींचे स्वप्न होते. मला पुन्हा जन्म घ्यावा लागला तर मला सफाई कामगाराच्या घरी जन्म घ्यायचा आहे, असेही ते म्हणाले होते.

गांधीजी कोणत्याही एका जाती किंवा धर्मावर विश्वास ठेवत नसून ते 'सर्व धर्म समभाव' मानत होते. 'मानवतेचे रक्षण' हे सर्व धर्म-धर्मांचे मूळ तत्त्व आहे, असे त्यांचे मत आहे. जगातील सर्व मानव बंधु समान आहेत असा संदेश सर्व धर्म देतात. सर्व धर्मांनी त्यांच्या मूलभूत तत्त्वांमध्ये क्षमाशीलतेला सर्वात मोठा दर्जा दिला आहे. सर्व धर्म वाईटाची परतफेड चांगल्याने करण्याचा मार्ग सुचवतात. गांधीजींनी एकीकडे हिंदू धर्मग्रंथ - वेद, उपनिषदे, पुराण आणि गीता इत्यादींचा अभ्यास केला, तर दुसरीकडे कुराण आणि पैगंबरांच्या चरित्राचाही अभ्यास केला. इतकंच नाही तर त्यांनी बायबल, गुरु ग्रंथ साहिब, बौद्ध, जैन आणि झोरास्ट्रियन धर्म यांचाही अभ्यास केला. या सर्वांच्या अभ्यासातून जो मर्म

निघाला त्यातून सर्व धर्मांमध्ये मूलभूत एकता आहे याची जाणीव झाली. त्यांनी लिहिले, "विविध धर्मांचे सहकार्य तेव्हाच स्थापित केले जाऊ शकते जेव्हा भिन्न धर्मांचे अनुयायी सक्रियपणे एकमेकांच्या धर्माचा आदर व्यक्त करतात." त्याने स्वतःला हिंदू तसेच मुस्लिम आणि ख्रिश्चन असे वर्णन केले. त्याच्या प्रार्थनांमध्ये बायबल आणि कुराणचे काही भाग देखील उपस्थित होते. त्यांनी असहकार आंदोलनाच्या कार्यक्रमात 'खिलाफत'चा प्रश्न समाविष्ट केला. हिंदू-मुस्लिम ऐक्य राखण्यासाठी त्यांनी धर्माच्या आधारावर भारताच्या फाळणीला नेहमीच विरोध केला.15 ऑगस्ट 1947 रोजी, भारत आपला पहिला स्वातंत्र्यदिन मोठ्या उत्साहात साजरा करत असताना, गांधीजी बंगालमध्ये जातीय दंगलीच्या वेळी लोकांना सांत्वन देत फिरत होते. देशाच्या फाळणीला 'आध्यात्मिक अपघात' म्हणत त्यांनी स्वातंत्र्य सोहळ्यात सहभागी होण्यास नकार दिला. ते म्हणायचे की, "आपले स्वातंत्र्य तेव्हाच पूर्ण होईल जेव्हा राजपुत्राला जात, पद, धर्म असा कोणताही भेदभाव न करता समान स्वातंत्र्य मिळेल - जितके शेतकरी, जितके जमीनदार तितके भूमिहीन शेतकरी, हिंदू तितकेच. मुस्लिम, ख्रिश्चन जितके जैन, ज्यू तितके शीख. गांधीजींनी आपले संपूर्ण आयुष्य जातीय एकतेसाठी समर्पित केले. धर्माच्या माध्यमातून राजकारण शुद्ध करून हिंदू-मुस्लीममधील दरी कमी करण्याचा त्यांनी पुरेपूर प्रयत्न केला. पण एवढे होऊनही धर्माच्या नावावर भारताची फाळणी झाली. त्याचा परिणाम म्हणून आजही भारतात धार्मिक कट्टरता आणि जातीयवाद आहे आणि समाज धर्माच्या आधारावर विभागला गेला आहे. त्यांनी भारतीय भूमीवर सैद्धांतिक आणि व्यावहारिक अशा दोन्ही रूपात हिंदू-मुस्लिम ऐक्य आवश्यक मानले आणि आयुष्याच्या शेवटच्या क्षणापर्यंत ते या कार्यात मग्न राहिले.

निष्कर्ष:

या सर्व अभ्यासानंतर हे स्पष्ट होते की गांधीजींच्या सामाजिक विचारांनी त्यांच्या विचारांना एक सामाजिक पाया प्रदान केला. त्यांनी केवळ राजकीय क्षेत्रातच सखोल बदल घडवून आणला नाही, तर जीवनाच्या व्यापक जाणिवेमुळे त्यांनी सामाजिक, औद्योगिक, आर्थिक इत्यादी सर्वच क्षेत्रात क्रांती घडवून आणली. त्यांनी स्त्रियांचे प्रबोधन केले, सामाजिक दुष्कृत्यांचा नाश केला आणि अस्पृश्य आणि शोषितांना दिलासा दिला. त्यांनी शेतकऱ्यांकडे व्यक्तिमत्त्वाच्या भावनेने पाहिले, अनेक गृहउद्योग वाचवले आणि अनेक देशी कलांचे पुनरुज्जीवन केले. आचार्य कृपलानी यांनी गांधीजींबद्दल लिहिले आहे की, "सत्य, अहिंसा आणि शुद्धतेच्या माध्यमातून राजकारणाचे अध्यात्मिकीकरण करून, सत्याग्रहाच्या माध्यमातून अन्याय आणि स्वैराचाराचा सामना करून आणि त्यांच्या विधायक कार्यक्रमांद्वारे गांधीजींनी सामाजिक, राजकीय आणि आर्थिक जीवनात बदल घडवून आणण्याचा प्रयत्न केला." समन्वय साधला आणि प्रभावी लोकशाही प्रस्थापित करून, न्याय आणि समतेवर आधारित समाजाचा पाया रचून त्यांनी जागतिक शांततेचा मार्ग मोकळा केला. गांधीजींनी आधुनिक जगाला नवी दिशा दिली. त्यांनी आधुनिक सभ्यतेतील कमकुवतपणा आणि अपूर्णता प्रकट केली आणि त्यावर मात करण्यासाठी नैतिक मूल्ये स्थापित करण्याचा प्रयत्न केला. मानवी समस्या हिंसेने सोडवायच्या असतील तर सध्याच्या संस्कृतीचा नाश अटळ आहे, असे त्यांनी आवर्जून सांगितले. वैयक्तिक समस्यांपासून ते राष्ट्रीय-आंतरराष्ट्रीय समस्यांपर्यंत गांधीजींनी अहिंसेच्या माध्यमातून सोडवण्याचा मार्ग दाखवला. अण्वस्त्रांमुळे होणाऱ्या विनाशाची भीती असलेल्या जगाला अहिंसेचा मार्ग दाखवून गांधीजींनी मानवी जीवनात आशा आणि विश्वास निर्माण केला. समस्यांचे शांततापूर्ण निराकरण शक्य आहे यावर त्यांचा ठाम विश्वास होता.

संदर्भ :

1 . मनोज सिन्हा (संपादित) गाँधी अध्ययन , ओरियंट ब्लैकस्वान , नई दिल्ली , 2011,

2 . अनिल दत्त मिश्र , गाँधी एक अध्ययन , पीयर्सन पब्लिशर्स , दिल्ली , 2012

3 . एम. के. मिश्रा, कमल दाधीच, गाँधी दर्शन, अर्जुन पब्लिशिंग हाऊस , नई दिल्ली , 2011

4. एस.आर बक्शी, गाँधी एण्ड हिज टैक्निक्स ऑफ़ सत्याग्रह, स्टीरलिंग पब्लिशर्स प्रा.लि न्यू दिल्ली1987,

5. अजयकुमार, इस्लाम अली (संपादित) भारतीय राजनीतिक चिंतन : संकल्पनाएँ एवं विचार , पियर्सन पब्लिशर्स , नई दिल्ली , 2012,

6. धीरेन्द्र मोहन दत्त(अनुवादक रामजी सिंह) महात्मा गाँधी का दर्शन, बिहार हिंदी ग्रंथ अकादमी , पटना ,

7. वीरेन्द्र कुमार सक्सेना, गाँधी और अहिंसा शिक्षा , रितु पब्लिकेशन्स , जयपुर , 2015,